

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

QADİR YAQUB OĞLU HÜSEYNZADƏ

**ŞEYX MAHMUD ŞƏBÜSTƏRİNİN DİNİ VƏ FƏLSƏFİ
GÖRÜŞLƏRİ (“GÜLŞƏNİ-RAZ” ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

İxtisas: 7213.01 – Dinşünashıq

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın
müxbir üzvü: **Möhsün Zillabdin oğlu Nağısoylu**

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.
Kamandar Kazım oğlu Şərifli

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Səbirə Əsgər qızı Nemətzadə

Aparıcı müəssisə: AMEA Fəlsəfə və hüquq İnstitutunun
Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfəsi
problemləri şöbəsi

Müdafiə “22 ” yanvar 2016-cü il tarixdə saat 12⁰⁰ - da AMEA
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdində yaradılmış birdəfəlik
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az1001, İstiqlaliyyət küçəsi 26, AMEA M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq
mümkündür.

Avtoreferat “ ” 2015-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının Elmi Katibi,
İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Z.A.Əbilova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlər Şərq xalqlarının mədəniyyətinin təşəkkül və təkamülündə sənət və ədəbiyyatla yanaşı, dini dəyərlər, dünyəvi elmlər və fəlsəfə bir-biri ilə qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf etmişdir. Təkcə islam mədəniyyətində deyil, xristian dünyasında da fəlsəfə elmi ilə dini baxışlar arasında qarşılıqlı əlaqə və təsir olmuşdur. Burada mistik görüşlərin təsiri daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. İslamda həmin görüşlərin əsas qaynağı təsəvvüf və irfandır. Bu sahə üzrə dəyərli əsərlərdən biri Azərbaycanın görkəmli şairi və filosofu Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisidir. 1006 beytdən ibarət bu məsnəvi kiçik həcminə baxmayaraq, kosmologiya, insan və Allah haqqında dini-mistik və fəlsəfi baxışları tezis şəklində əks etdirən mühüm bir əsərdir.

“Gülşəni-raz” məsnəvisi Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” kimi bir növ irfanyönümlü əsərdir, lakin Nizami qəlbin xəlvətində yer alan müşahidələri poetik-rəmzi bir dil ilə verərkən Şəbüstəri daha çox təsəvvüfi rəmlərin şərh və təfsirinə diqqət yetirir.

Şəbüstərinin düşüncə və fikirlərini geniş müstəvidə araşdırsaq, onun Qərb fəlsəfi baxışlarına təsirini sübut edə bilərik. Xəyal ünsürünə əhəmiyyət verən ekzistensializm fəlsəfi cərəyanı onun fikirlərindən qaynaqlanmışdır və bu özü ayrıca bir mövzunun predmetidir¹. İrfan varlıq aləmi və onda gedən proseslərin dərkində özünəməxsus bir batini mərifət yoludur ki, burada fəlsəfə və kəlama aid məsələlər də öz əksini tapır². Biz bu araşdırmada Şeyx Mahmudun dini və fəlsəfi baxışlarını ortak bir elmi müstəvidə onun “Gülşəni-raz” məsnəvisi üzərində araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Araşdırmanın obyektı və predmeti. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsəri tədqiqat işinin obyektini, həmin məsnəvi əsasında müəllifin dini və fəlsəfi baxışlarının sistemli şəkildə araşdırılması isə onun predmetini təşkil edir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü haqqında məlumat və

¹ گلشن راز شیخ محمود شبستری، جواد نوربخش، خانقاه نعمت الهی، تهران-ایران، 1976م، ص5

² شرح موضوعی گلشن راز، قادر فاضلی، فضیلت علم، تهران-ایران، 1377ش، ص23

araşdırmaların bir qisminə ilkin qaynaqlarda, bir qisminə isə müasir tədqiqat işlərində rast gəlmək olur. Həmin əsərləri yığcam şəkildə belə xülasə etmək olar:

A. Azərbaycanda Şəbüstəri ədəbiyyat üzrə öyrənilmiş³, Qurbanəli Məmmədzadə “Gülşəni-raz” əsərinin tənqidi mətni nəşr edilmiş⁴, Şaiq İsmayilov Şeyx Mahmud Şəbüstərinin fəlsəfəsnə ayrıca monoqrafiya həsr etmiş⁵, Nəsim Göyüşov isə “Gülşəni-raz”ın poetik tərcüməsi və Lahicinin həmin əsərə yazdığı məşhur şərhin tərcüməsi nəşr edilmişdir⁶.

B. Türkiyə və İranda Gölpınarlı tərəfindən “Gülşəni-raz”ın türkcəyə filoloji tərcüməsi⁷, Türkiyənin Millət və Nurosməniyə kitabxanaları tərəfindən Şəbüstərinin təsəvvüfi görüşləri barədə aparılan araşdırma⁸, İran və Pakistan araşdırmalar mərkəzi tərəfindən “Gülşəni-raz” əsəri barədə aparılan tədqiqat işi⁹, Bəşir Əhməddar, Şeyx Əbdürrəhim Hairi¹⁰, Əllamə Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai¹¹, Doktor Həsən Əmini¹², Əhməd Gülçin Məaninin¹³ müxtəlif yöndə gördükləri işlər təqdirəlayiqdir,

³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: “Elm”. s.56-61; Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: “Ozan”. 2008.s.227-236

⁴ Şeyx Mahmud Şəbüstəri. “Gülşəni-raz”. Tənqidi mətni tərtib edən: Q. Məmmədzadə, Bakı: “Elm”. 1972

⁵ Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. Баку. «Элм». 1976

⁶ Şeyx Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni-raz” və Şəmsəddin Məhəmməd Lahici “Şərhi-gülşəni-raz”. Ön söz, tərcümə, izahlar və şərhlər: Nəsim Göyüşov. Bakı: “Adiloğlu”.

⁷ Gülşən-i raz. Şəbüstəri. Çeviren: Prof. Abdulkərim Gölpınarlı. İstanbul. Milli Təhsin bakanlığı. 1989

⁸ Şefik Can. Mevlana (Hayatı, şəxsiyyəti və fikirləri). İstanbul: «Ötüken» nəşriyyatı A.S., 1997.s.24

⁹ مجموعه آثار شيخ محمود شبستري: (گلشن راز، سعادتنامه، حق اليقين - مرآت المحققين، مراتب العارفين)، تصحيح صمد موحد، طهوري، تهران-ایران، 365، ص4-5

¹⁰ 8 گلشن راز شيخ محمود شبستري، حواشي عماد اردبيلي، کتابخانه احمدي، شیراز-ایران، 1333

¹¹ 56 ص شرح گلشن راز (راز دل)، علامه محمدحسين طباطبائي، احیاء کتاب، تهران، 1384

¹² 21 ص شرح گلشن راز (هزار گنج)، حسن امين لو، ليمياء، تهران-ایران، 1383

¹³ شرح ساده گلشن راز شيخ محمود شبستري، دکتر بهروز ثروتیان، چاپ و نشر بين المل،

C. Avropada Yozef fon Hammer tərəfindən əsərin alman dilinə tərcüməsi, Henri Korbinin fransız dilində əsərə dair qısa şərhləri, Leanordo Luizanın, Seyyid Hüseyn Nəsrin, Cikamerun Qronerin¹⁴, Anmari Şimmelin¹⁵ və İztesonun yaponca araşdırması¹⁶ da maraqlıdır.

Tədqiqatın yeniliyi. İstər keçmişdə, istərsə də müasir dövrdə tədqiqatçılar, şərhçilər və qələm sahibləri Şeyx Mahmud Şəbüstərinin düşüncə üfqləri barədə öz baxışlarını irəli sürsələr də, uzun illər boyu apardığımız ardıcıl, dəqiq və hərtərəfli axtarışlar göstərir ki, onun bir-birinə təsir göstərən dini, təsəvvüfi və fəlsəfi görüşlərinin vahid bir tam kimi sistemli tədqiqatı aparılmamışdır. Şeyx Mahmud öz fikirlərini olduqca qısa və yığcam ifadə etmiş, artıq və lüzumsuz sözə yer verməmişdir. O, dini və fəlsəfi məfhumları yeni metodla konkret və sadə şəkildə işlətməmişdir. Əsərinin mətni üzərində təhlil apararkən onun elmi səviyyəsi, düşüncə dərinliyi və baxış dəqiqliyi diqqəti cəlb edir. Müəllif bəhs etdiyi müxtəlif mövzuları açıqlayarkən, bu barədə fikirlərini “təmsil” və “qayda” başlığı ilə əsas mətndən ayırd edir. Müəllifin üslubu bizlərə həm Fəridəddin Əttarı, həm də Mühəyiddin İbn Ərəbini xatırladır.

Tədqiqatın əhəmiyyətini şərtləndirən cəhətlərdən biri bu əsər yazıldıqdan sonra ona olan maraqla bağlıdır, belə ki, hikmət, fəlsəfə, irfan və ilahiyyat alimləri ona 30-dan çox şərh yazmışlar.

İran alimi Dr. Qasım Qəni Şəbüstəri haqqında belə yazır: “Mövlanadan sonra hicri qəməri 8-ci əsrdə ən böyük və yetkin sufi şair Şeyx Mahmud Şəbüstəridir ki, onun “Gülşəni-raz” ifəlsəfi, irfani və metafizik incəlikləri əks etdirən ən gözəl mənzumələrdəndir. Şeyx Mahmud rəsmi elmlərlə yanaşı, irfan sahəsində İbn Ərəbinin şagirdləri tərəfindən yayılan təsəvvüf ideyalarını da mükəmməl bilirdi, Qur’an ayələrinin yozumunda və

تهران-ایران، 1384 ص. 112

¹⁴ مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى. ص 31-34

¹⁵ Guardians of thought. Limits on freedom of expression in Iran, Tuwn, D.C, Washington u.s.a, 1993.s.175-176

¹⁶ ص 14 شرح موضوعي گلشن راز، قادر فاضلي، فضيلت علم، تهران-ایران، 1377

təsəvvüf həqiqətlərinin şərhində həm elm, həm də hisslər aləminə xas olan rəmzi dilin işlənməsində məharət sahibi idi¹⁷.

Doktor Əbdülhüseyn Zərrinkub bu əsərin irfan düşüncə məktəbində tutduğu yerə işarə edərək yazır: “Kiçik, lakin çox mühüm bir mənzumə olan “Gülşəni-raz” əsasən İbn Ərəbi və onun şərhçilərinin təsiri altında yazılan təsəvvüf təlimi barədə bir əsərdir və burada Əttarın üslubu diqqəti cəlb edir. Başqa bir yandan, bu əsər Mövlananın mənəviyyatına yaxın olduğuna görə onu şərh edənlər müəllifin məqsədini açıqlayarkən “Məsnəvi”nin beytlərindən misal gətirmişlər. Bu isə öz növbəsində göstərir ki, əsərin məzmununun düzgün anlaşılması “Məsnəvi”siz mümkün deyil. “Gülşəni-raz” nəfs, mərifət, vəhdət və kəsrət, varlığın dərəcə və mərtəbələri, seyr və süluk, qürb və бүd kimi sufi məfhumlarını rənz və işarələrlə, olduqca dəqiq və yığcam şəkildə əks etdirən əsərdir. Həmin məsələlərin ifadəsi o qədər incə və diqqətlə verilmişdir ki, bu əsər Səfəvilər dövründə bütün sufi təlimlərinin cövhəri və qaymağı kimi qəbul edilirdi. Bu səbəbdən bir çox mərifət sahibləri həmin əsərdə yer alan çətin və qaranlıq məqamların təfsir və şərhinə girişmişlər¹⁸.

Həmin dövrün məşhur alimlərindən Molla Sədra öz hikmət təlimində “Gülşəni-raz”dan faydalanmış və onun ideyalarını təsdiqləmişdir. Eyni zamanda İmam Qəzalinin bəzi düşüncələri Şəbüstərinin baxışlarına təsir göstərmişdir. Onun sözlərində başqa sufi şeyxlərinin və ariflərinin baxışlarının əks-sədasını eşitmək mümkündür, məs, yeni əxlaqın (xülq) davamı barədə fikri mötəzili düşüncə tərzini xatırladır, yaxud arif və mə’rufun hər ikisinin haqq olması barədə fikri Cüneyddən irəli gəlir. Şəbüstəri eyni zamanda mənə əhlinin dilindən “sonluğu” (nihayət) “başlanğıca” (bidayət) qayıdış kimi bilirsə, bu ideya da Cüneyddən qaynaqlanır. Ondan soruşdular ki, “işlərin sonu” nədir? Cavab verdi ki, “başlanğıca qayıtmaqdir”¹⁹.

ص 63. بحث در آثار و افکار حافظ، دکتر قاسم غني، زوار، تهران-ایران، 1356

سیري در گلشن راز شيخ محمود شبستري، عبدالحسين زرین کوب، اميرکبير، تهران-ایران،¹⁸

ص 23؛ تصحيح و نقد گلشن راز، پرويز عباسي داکاني، نشر علم، تهران-ایران، 1386. ص 313

ص 67 گلشن راز شيخ محمود شبستري، صمد موحد، کتابخانه طهوري، تهران-ایران، 1388¹⁹

Deyilənlərin bir-biri ilə əlaqədar olaraq ardıcıl və sistemli şəkildə araşdırılması Şəbüstərinin dini-fəlsəfi baxışlarının ümumi elmi mənzərəsini yaratmaq baxımından zəruridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin dini və fəlsəfi baxışlarını onun “Gülşəni-raz” məsnəvisi əsasında araşdırmaqdır. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Şəbüstərinin yaradıcılığını və düşüncə tərzini formalaşdıran dini-mənəvi və elmi-mədəni mühitin açığlanması;

- “Gülşəni-raz” əsərində müəllifin təsirləndiyi əsas qaynaqların ortaya qoyulması;

- Şəbüstərinin dini və fəlsəfi baxışları arasında əlaqənin müəyyənəndirilməsi;

- Şəbüstərinin dini və fəlsəfi baxışlarının əsas istiqamətlərinin elmi açığlanması;

- İbn Ərəbi və başqa müəlliflərin Şəbüstərinin baxışlarına təsirinin müəyyən edilməsi;

Araşdırmanın metodu. Orta əsr mədəmiyyətində humanitar elmlər, ədəbiyyat və fəlsəfə dini baxışlarla qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf etmişdir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan mövzunun daha mükəmməl mənimsənilməsi üçün müxtəlif qaynaqlar üzərində müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Orta əsrlərin fəlsəfi baxışları və ümumi dünyagörüşü sistemi bir sıra dini-ideoloji, əxlaqi-ictimai və mistik cərəyanlarla ortaq bir müstəvidə formalaşmış və təkamül tapmışdır. Hətta ədəbi proses həmin baxış və cərəyanlarla qarşılıqlı təmas şəraitində inkişaf etmişdir. Tədqiqat zamanı irəli sürülən elmi-nəzəri mülahizələr Orta əsr mədəniy-yətinin, dini, fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaqda faydalı ola bilər. Dissertasiyanın əsas ideya və nəticələri din, fəlsəfə və mədəniyyət tarixinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işinin əsas məzmun və müddəaları Azərbaycanda və xaricdə yayınlanan elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Birinci fəsil **“Şeyx Mahmud Şəbüstərinin dövrü, həyatı və əsərləri”** adlanır və onun birinci yarım fəslində müəllifin **həyatı və ustadları** barədə bəhs edilir. Sə’əddin Mahmud ibn Əbdülkərim Yəhya Şəbüstəri XIII əsrin ikinci yarısında Təbrizin şimal-qərbində, Urmiya gölünün bir neçə kilometrliyində yerləşən Şəbüstər qəsəbəsində doğulmuşdur və şeirlərindən birində çoxlu səfər etdiyi qeyd olunur²⁰ :

Şəbüstərinin təlim aldığı şeyxlər. İstər tarixi qaynaqlarda, istərsə də Şəbüstərinin əsərlərində onun ruhani silsiləsi barədə dəqiq məlumat verilmir və iki nəfər şeyxin adı çəkilir: Əminəddin və Şeyx Bəhaəddin²¹.

Şeyx Mahmud **“Səadətnamə”** əsərində öz Şeyxi Əminəddin barədə qısaca söz açmışdır²². İran alimi Cavad Məşkur Təbriz tarixinə aid əsərində Əminəddin Təbrizidən bəhs edir ki, bu da Şəbüstərinin **“Səadətnamə”** əsərində adını çəkdiyi şəxsdir²³.

Məhəmməd Əli Tərbiyət Təbriz alimlərindən söz açarkən başqa bir Əminəddin Təbrizinin adını çəkir ki, bu şəxs Şeyx Mahmudun şagirdlərindən olmuş, **“Gülşəni-razin”** hər beytinə bir cümlədən ibarət şərh yazmışdır²⁴. Əminəddin adlı başqa biri də vardır ki, onu Şəbüstərin şeyxlərindən hesab etmək olar. Təbrizdə yaşamış bu şəxsin adı İbn Kərbəlayinin **“Rövzətül-cinan”** əsərində Mövlana Əminəddin Bale **“kimi getmişdir”**²⁵.

İbn Kərbəlayi Şeyx Bəhaəddini Şəbüstərinin ustadlarından biri olaraq qeyd edir²⁶. Müasir tədqiqatçılardan iki nəfər – Cavad Nurbəxş və Səməd Müvəhhid qeyd etmişlər ki, Şəbüstərinin vəfat tarixi 737-ci ildən sonraya təsadüf edir²⁷. Bununla yanaşı, İbn

²⁰ ص 168 سعادت نامه شیخ محمود شبستري، صمد موحّد، کتابخانه طهوري، تهران-ایران، 1365

²¹ ص 217-219 سخنوران آذربایجان، عزیز دولت آبادي، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تبریز، 1355

²² ص 168 سعادت نامه شیخ محمود شبستري، صمد موحّد،

²³ ص 766 تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم، جواد مشکور، انجمن آثار ملي، تهران-ایران، 1363

²⁴ ص 366 دانشمندان آذربایجان، محمد علي تربيت، مطبعه مجلس، تهران-ایران، 1314

²⁵ روضات الجنان و جنات الجنان حافظ حسين كربلايي تبريزي، تصحيح جعفر سلطان

القرايي، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران-ایران، 1344. ص 154

²⁶ روضات الجنان و جنات الجنان حافظ حسين كربلايي تبريزي. ص 91

²⁷ ص 7 حق اليقين شیخ محمود شبستري، دکتر جواد نور بخش،

Kərbəlayinin “Rövzətül-cinan” əsərində şairin vəfatı barədə maraqlı fakt əldə etmək olur: burada verilən hadisələri müqayisə etməklə Şəbüstərinin vəfat tarixini hicri 740-cı (1339) ildən az sonraya aid etmək olar. Halbuki əksər təzkirəçilər və E. Braun kimi şərqşünaslar h. 720-ci (1320) il göstərmişlər²⁸.

İkinci yarımfəsildə Şəbüstəri dövründə təsəvvüfün vəziyyəti barədə danışılır. Təsəvvüf cərəyanı islam dünyasında monqollar zamanı yenidən dirçəliş tapdı. Şəbüstərinin doğumdan az öncə İran və onun ətraf bölgələrində təsəvvüf cəmiyyətində böyük mövqeyə malik idi və onun zamanında bu cərəyan öz çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı²⁹.

Burada təsəvvüfdə baş verən təşkilati dəyişikliklərlə yanaşı, nəzəri bazanın yaranması xüsusi maraq doğurur və bu baxımdan İbn Ərəbi və Mövlana Ruminin adı xüsusi maraq doğurur. Onların əsərləri, iki il öncə Qəzalinin təsəvvüfdə oynadığı rolu yeni müstəvidə davam etdirdi, yəni islamın metafizik baxımdan təhlilini biçimə saldı.

Təsəvvüfün yüksək inkişaf dövrü Teymurilər və ondan bir az sonraya qədər davam etdi. Ehsan Yar Şatırın qeyd etdiyi kimi, Şahrux dövrünədək açıq-aydın məlum idi ki, irfani məfhumlar, sufiyanə nəzəri baxış sistemi və Allahı batini müşahidə ilə tanımaq üsulu bütün ictimai mədəni mühitə nüfuz etmişdi³⁰. Həmin dövrdə Şeyx Səfiəddin Ərdəbili və Mahmud Şəbüstəri kimi dəyərli ariflərin yetişməsi mühüm hadisə sayılır³¹.

Şəbüstərinin konkret bir xanəgahla bağlılığını birbaşa göstərən tarixi mənbə yoxdur, ancaq təsəvvüf xanəgahla sıx bağlı olmuşdur³². İlخانilərin hakimiyyəti dövründə İran və Azərbaycanda elə bir sufi şair yoxdur ki, dolayısı ilə olsa da təriqət və onun əsas bazası xanəgahla bağlı olmasın³³. Şəbüstərinin “Səadətnamə” əsəri dövrün sufi mühitinin mənzərə-

²⁸ A literary History of Persia, Edward Broawn, Combridge, England, 1956.s.146

²⁹ The venture of Islam, Marshal .h, Combridge, England, 1981,s.211

³⁰ ص19 شعر فارسي در عهد شاهرخ، دکتر احسان یارشاطر، دانشگاه تهران، تهران-ایران، 1344

³¹ ص322 مسایل عصر ایلخانیان، منوچهر مرتضوي، موسسه تاریخ و فرهنگ ایران، تبریز، 1355

³² The legacy of mediaeval Persian Sufism, Lewisohn Leonard, Paris, Frans, 1988,s.310

³³ ص247 ملاکین در آذربایجان در عصر مغول، ژان ابن، ترجمه فارسی، تهران: نشر کتاب. 1379.

rəsini əks etdirmək baxımından çox maraqlıdır³⁴ və burada bir sıra şeyxlər barədə məlumat verilir: Baba Fərəc ibn Bədəl ibn Fərəc Təbrizi,³⁵ Baba Həsənin,³⁶ Şeyx Sə'dəddin Həməvi,³⁷ Nəcməddin Zərkub,³⁸ Əbdürrəhim Təbrizi,³⁹ Şeyx Məhəmməd Kucuci⁴⁰ və Xacə Sainəddin Yəhya⁴¹. Beləliklə, Şeyx Mahmudun müasirləri arasında 14 məşhur şair və sufi şeyxlərini göstərmək olar ki, müəllif onların çoxunun adını “Səadətnamə”də çəkmişdir.⁴²

Şəbüstərinin təriqət məzhəbi İmam Şafei fiqh məktəbinə və əsəri kəlamına bağlanır⁴³. Avropa şərqşünaslarının bir qismi onu İsmaili fırqəsinə mənsub etmişlər ki, bu doğru deyildir.

Şəbüstərinin əsərləri təsəvvüfün nəzəri və əməli məsələlərini özündə əks etdirən yığcam həcmli məsnəvi və risalələrdən ibarətdir. Müəllif öz əsərlərini nəzm və nəsrə yazmışdır. A. Mənzum əsərləri.

1. “Gülşəni-raz” məsnəvisi müsəddəshəzəc bəhrində yazılmışdır. Bu əsər 1006 beytdən ibarət olub müəllifin ən mühüm kitabı hesab edilir.

2. “Səadətnamə” məsnəvisi Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqiqət” vəznində yazılmış 1571 beytə yaxın və 4 babdan ibarət əsərdir.⁴⁴

B. Nəsr əsərləri:

1. İrfanın nəzəri məsələlərini açıqlayan və 8 babdan ibarət “Həqqül-yəqin” risaləsi⁴⁵.

2. Yeddi babdan ibarət “Miratül-mühəqqiqin” risaləsi.

³⁴ص24مجموعه آثار شيخ محمود شبسترى.

³⁵ص377روضات الجنان و جنات الجنان حافظ حسين كربلايى تبريزي،

³⁶10 صروضات الجنان و جنات الجنان حافظ حسين كربلايى تبريزي،

³⁷ص670تاريخ گزيده، عبدالحسين نوايي، اميركبير، تهران-ايران، 1364.

³⁸ص418الجنان حافظ حسين كربلايى تبريزي،

³⁹مجموعه آثار شيخ محمود شبسترى ص204.

⁴⁰ص672تاريخ گزيده، عبدالحسين نوايي،

⁴¹ص318جستجو در تصوف ايران، دكتور عبدالحسين زرین کوب، اميركبير، تهران-ايران، 1362.

⁴²ص42-43سخنوران آذربايجان، عزيز دولت آبادي، دانشكده ادبيات و علوم انساني، تبريز، 1355.

⁴³ص150سعادت نامه شيخ محمود شبسترى، صمد موحد،

⁴⁴ص148سعادت نامه شيخ محمود شبسترى، صمد موحد،

⁴⁵7مجموعه آثار شيخ محمود شبسترى ص.

Hər iki əsər “Gülşəni-raz”da verilən nəzəri məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından çox dəyərlidir⁴⁶.

3. “Şahid” və ya “Şahidnamə” – eşq, aşiq və mə’suq haqqında risələdir və bəzi müəlliflər bu əsərin Şəbüstəriyə mənsub olmasını şübhə altına almışlar⁴⁷. Halbuki Şəbüstəri özü “Həqqül-yəqin” risələsinin beşinci babında həmin risələnin adını çəkir⁴⁸.

Cəmi 1006 beytdən ibarət olan bu məsnəviyə yazılan şərhlərin ümumi sayı 30-dan artıqdır ki, bu da həmin yığcam əsərin əhəmiyyətinə, onda qoyulan məsələlərin dərinliyinə dəlalət edir. Gülçin Məani bu əsərə yazılan şərh, haşiyyə, nəzirə və tərcümələrin sayının 50-dən çox olduğunu qeyd etmişdir⁴⁹.

İkinci fəsil “Seyx Mahmud Şəbüstərinin dünyagörüşün ümumi səciyyəsi” adlanır. Onun birinci yarımfaslında Şəbüstərinin düşüncə sisteminin əsas istiqamətləri müəyyən edilir:

Müəllifin dövrünə xas dünyagörüşü məsələsini araşdırarkən diqqəti bir neçə cəhətə yönəltmək lazım gəlir:

Tədqiqat işində əsas diqqət zöhd və təsəvvüf deyil, irfan sahəsinə yönəlir. Bəllidir ki, irfan özü fəlsəfi dünyagörüşün geniş bir şaxəsidir və fəlsəfə sözünün əsl mənası da bilik və mərifətə olan eşqdır. Arif və filosof – hər ikisi həqiqət axtaran insanlardır və bu iki düşüncə sahibinin arasındakı əsas fərq yol və üsuldadır; belə ki, filosof dəlil yolu ilə həqiqəti tanımağa səy göstərir, arif isə varlığın qaynağını öz vücudunun mahiyyətində axtarır və həqiqəti batini müşahidə və vasitəsiz intuitiv duyumla tanımağa çalışır.

Arifin əsas diqqəti mənəvi kamilliyə yönəlir, onun bütün bildikləri və tanıdıqları arasında hər şeydən yüksək və önəmli olan insanı tanımaq, onun mahiyyətinin cövhərini anlamaqdır⁵⁰.

Elmlərdən yüz min fəzilət bilir,

O zalım öz canını (ruhunu) bilir.

Şəbüstərinin irfani görüşlərinin ümumi predmeti və onun düşüncə sisteminin son məqsədi həqiqi mərifətə yetişmək və Haqq ilə vüsəlin xüsusiyyətlərinin dərkidir. Ona görə də ilk sual

⁴⁶ص320 جستجو در تصوف ایران، دکتر عبدالحسین زرین کوب،

⁴⁷ص323 تصحيح و نقد گلشن راز، پرويز عباسي داکاني،

⁴⁸ص292 اوراد الاحباب و فصوص الادب، ترجمه ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، تهران-ایران، 1358

⁴⁹ص4 مجموعه آثار شیخ محمود شبستری

⁵⁰ملاکین در آذربایجان در عصر مغول. ص692

təfəkkürlə bağlı irəli sürülür və düzgün düşünməyin yolu və qaydası müəyyən edilir (114,b.70).

نخست از فکر خویشم در تحیر چه چیز است آنکه خوانندش تفکر

Birincisi, öz fikrimdən heyrətdəyəm,

Təfəkkür dedikləri şey nədir?

Şəbüstərinin dediyinə uyğun olaraq təfəkkürün yolu və üsulu belədir ki, insan cüzvdən küllə doğru hərəkət etməlidir. Cüzvü küllə qaytarandan sonra külldən cüzvə doğru hərəkət edərək küllün cüzvdə necə təcəlli etdiyini görər. Düşüncə sistemində olan bu hərəkət iki tərəfli hərəkətdir: cüzvdən küllə doğru getmək və yenidən külldən cüzvə qayıtmaq.

Haqq adlanan mütləq varlığa olan nisbəti cüzvi aləmin külliyyə olan nisbəti kimidir⁵¹.

Buna görə də təfəkkür insanın canını (ruhunu) həqiqəti görmək və varlığın substansiyasını tanımaq məqamına yetirmək üçün edilən hərəkətdən ibarətdir. Buradan görünür ki, Şəbüstərinin təfəkkür tərzı və nəzəri süluku onun məzmununu nəzərə almadan – yəni formal cəhətdən cüzvidənkülliyyə doğru hərəkətdən və yenidən küllidəncüzviyə qayıdırdan ibarətdir.

Sülukun son məqsədi mərifətə yetişməkdir və bunun üçün ilk növbədə Haqqın tanınması yolunda maniəçilik törədən amilləri – təqlid, şəkk-şübhə doğuran əqidələri, xəyal və təlqini bir kənara qoymaq lazımdır⁵².

Onu da əlavə edək ki, Şəbüstəri bəzi ifratçı sufilər kimi dəlilə qarşı deyil və onun əqidəsicə gümandan uzaq olan, yaxınlıq səviyyəsində tanınan arqument həqiqətə yetmək üçün çox önəmlidir (114,b.328): “Mərifətin ən üstün mərtəbəsi batini müşahidədir ki, buna şühud deyilir: bu mərtəbə hüzeni elm və vasitəsiz idrak mərhələsidir ki, onun dəlilə ehtiyacı yoxdur”.

Beləliklə, Şəbüstərinin əsas nəzəriyyəsi gerçəkliyin bir sıra mərtəbələrədən təşkil olunması ideyasına söykənir. Buna görə də varlıq mərtəbələrinin dərəcələrinə uyğun olaraq onların tanınma mərtəbələri vardır.

İdrakın potensial vəziyyətdən fəal hala gəlməsi üçün vasitə hisslərdən ibarətdir, yəni canı hiss vasitəsilə oyanır, bildiyi şeyləri

ص112-114 الفتوحات المكية. محيى الدين ابن عربى. مصر: دار الكتب العربية الكبرى، 1329⁵¹.

ص14 حق اليقين شيخ محمود شبسترى، دكتور جواد نور بخش،⁵²

yenidən yadına salır, başqa sözlə desək, onlarda olan həqiqəti özündə tapır. Həmin mərifətin predmeti insanın fəxrətində və canında potensial şəkildə mövcuddur, lakin müəyyənlik və kəsrət hicabında qaldığına görə həmin mərifət unudulur və onu bir daha dirçəltmək lazım gəlir. İdraki potensialın hərəkətə gəlməsi üçün hissələr işə düşməlidir və bununla insan batinində olan bilgi gücü oyanır və dərk etmə prosesi fəallaşır⁵³.

Şəbüstəri işraq hikmətinə əsaslanan başqa düşüncə sahibləri kimi mərifətin ən yüksək mərtəbəsi üçün arif və mərufun yəni bilən və bilgi predmetinin birliyini ön plana çəkir (114,b.412):

شود معروف و عارف جمله یک چیز
ماند در میانه همه تمییز

Arada heç bir fərqlənmə qalmaz

Məruf ilə arif cümlə bir olar

Həqiqi mərifətdə mərifət, arif və məruf – hər üçü bir olar ki, buna şühudi mərifət deyirlər. Bu dərk etmə lətifə adlanan ürəkdə baş verir. Ağıl işə dərk etmə prosesində dəlil və mübahisə yolu ilə gerçəkliyi tanımaq üsuludur⁵⁴.

Şəbüstəri başqa ariflər kimi, irfanda seyr və süluk məqamlarını yeddi mərhələdən ibarət hesab edir, ancaq bunların sıralanmasında fərq vardır⁵⁵. Müəllif formal olaraq Mühiddin İbn Ərəbinin “Füsüsül-hikəm” əsərinin təsiri altında süluk mərhələlərini peyğəmbərlərin zühuru ilə əlaqələndirir⁵⁶.

Sülukun son mənzili və hədəfi daha iki məfhumla ifadə edilir: fəna və bəqa. Şəbüstəriyə görə, fəna müəyyənlik və kəsretin aradan götürülməsində xüsusi bir məqamdır və substansiyanın mahiyyəti üçün lazımi şərtidir⁵⁷.

İkinci yarımfəsildə İbn Ərəbi məktəbi və Şəbüstərinin kosmoloji və kosmoqonik baxışları araşdırılır..

Şəbüstərinin kosmoloji və kosmoqonik baxışlarına görə varlıq dünyası Allahın substansiyasının təcəllisindən doğan və inkişafda olan bir prosesdən ibarətdir və onun yaranışı müəyyən mərhələlər üzrə gedən dəyişikliklər əsasında gerçəkləşir. Varlığın

⁵³ص.218جمهوريت افلاطون، سعيد حجارين، طرح نو، تهران-ایران، 1388.

⁵⁴ص.38شرح گلشن راز(راز دل)، علامه محمدحسین طباطبائي، احیاء کتاب، تهران، 1384.

⁵⁵ص.40لمعات(عراقي)، سعيد نفيسي، کتابخانه سنایی، تهران-ایران، 1360.

⁵⁶ص.267مفاتیح الاعجاز في شرح گلشن راز، شمس الدين محمد لاهیجي.

⁵⁷ص.60شرح موضوعي گلشن راز، قادر فاضلي،

ən yüksək mərtəbəsi Haqqdır və o, dünyanın canıdır. Haqq “öz ümumi xüsusiyyətləri ilə varlıq aləminin hər bir zərrəsində təcəlli edir”⁵⁸. “Həzrəti Haqqın iki təcəllisi vardır: onlardan biri əyani və elmi təcəllidir ki, sufilər onu “feyzi-əqdəs” adlandırmışlar. Bu isə uca və pak Haqqın əyandan doğan hökm və təsirinin təcəllisidir; birinci təcəllidə olan və əyan halında sabit qalan qabiliyyət və istedadların xarici aləmdə təzahürü isə ikinci təcəllidir və bu Haqqın yaratmaq hökmü ilə baş tutur”⁵⁹.

İbn Ərəbi buna sabit ideyalar deyir. Sabit ideyalar bir yandan ilahi adların surətləri, o bir yandan isə xarici əyana aid həqiqətlər deməkdir⁶⁰.

Yaradılışın məqsədi daimi və davamlı hərəkətdir və bu hərəkət prosesində hər an yeni şəkillər təzahür edir. Yaradan yeganə və dəyişməzdir və hər an mövcud aləmdə olan şeylərin surətini nümayiş etdirir. Təcəlli davamlı bir proses olmaqla bir neçə mərtəbədən ibarətdir ki, Şəbüstəri həmin mərhələləri bu ardıcılıqla verir: əqli-küll, nəfsi-küll, nur, Ərşi-rəhman, Kürsü, səmavi cisimlər, ünsürlər, üç törəmə (məvalid), insan nəfsi.

Şəbüstərinin dünyagörüşünü qismən ekzistensialist hesab etmək olar, başqa ariflər də bu məsələyə işarə etmiş və belə söyləmişlər: “Əslində qeyri-real şeylər mövcud deyildir, zalımlar isə substansiya baxımından belə işlərin gerçəkləşməsi barədə söz açırlar”⁶¹. Lakin bu baxış ekzistensializmdən fərqlənir, belə ki, həmin fəlsəfi sistemdə məsələ belə qoyulur: təhlil edilən iki tərəfdən, yəni vücut və mahiyyətdən hansı biri əsas və əsl kimi götürülür? Burada hər bir şeyin varlığının əsl həmin mövcud şeyin mahiyyəti müqabilində götürülür, halbuki, ariflərin nəzərində varlığın əsilliyi məsələsi o zaman qarşıya çıxır ki, mövcud və ya cüzvi şeyləri Allahın əzəli olmayan varlığı ilə müqayisə edək.

Şəbüstəri insanın varlıq aləminin ümumi kosmoloji sistemindəki yerini, onunla kainat arasındakı əlaqəni aydın şəkildə

⁵⁸ 355 نقداً لفصوص جامي، وليام چتيك، انجمن فلسفه ايران، تهران-ايران، 1356.

⁵⁹ 170 ص. لوایح عين القضات همداني، دكتور رحيم فرمنش، كتابخانه منوچهری، تهران-ايران، 1362.

⁶⁰ شرح فصوص الحكم ابن عربي، حسن خوارزمي به اهتمام نجيب مايل هروي، مولی، تهران-ايران، 1364. ص 180.

⁶¹ 173 ص. شرح فصوص الحكم عربي، ترجمه خواجه محمد پارسا،

verir. Adəmin vücudunda olan Lahut qütbü “mən” məfhumu ilə ifadə olunur, bu isə insanların nəfsində olan kimlik psixologiyasıdır⁶².

Üçüncü yarımfasildə “İbn Ərəbinin “Gülşəni-raz”a təsirinin başqa aspektləri nəzərdən keçirilir..

Ümumiyyətlə, bu mövzunu araşdırarkən İbn Ərəbinin təliminin orta əsrlər təsəvvüfün nəzəri baxımdan təkamülündəki xüsusi rolunu diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır⁶³.

İbn Ərəbinin nəzəri baxışlarının “Gülşəni-raz” məsnəvisinə təsiri barədə əsərdən seçdiyimiz beytlər üzərində təhlil aparmışıq. Bu baxımdan Şəbüstərinin düşüncə sistemində İbn Ərəbinin təsirini üç əsas yöndə müəyyənləşdirə bilərik:

1. Arifanə vüsəl.
2. Böyük və kiçik aləm.
3. Nübüvvət və vilayət.

Birinci yöndə “Gülşəni-raz” məsnəvisində on birinci sualın cavabını açıqlamaq lazım gəlir. Şəbüstəriyə görə, iki qütb – insaniyyət və üluhiyyət, nəfs və ruh zehinin və psixologiyanın quraşdırdığı bir görüntüdür. Vüsəl üçünfənafillah və bəqabillah məqamlarına yetişmək lazımdır⁶⁴.

2. Kiçik aləm və kamil insan.

Şəbüstərinin məsnəvisində kiçik aləm məqamında verilən insan konsepsiyası olduqca yığcam şəkildə nəzmə çəkilmişdir

İnsanda bədən, ruh və həyat vardır, bədənin kamilliyi ruh ilə təmin edilir və ruhsuz bədən adi bərk cisim kimidir. Aləm də insana nisbətdə bədən kimidir və insan onun ruhudur⁶⁵.

Aləmin mükəmməlliyi insanla başa çatır və xilqətin son məqsədi onun yaradılışıdır. Kamil insanın bütün xilqət aləmində nüfuza malik olması düşüncəsi İbn Ərəbinin epistemoloji və ontoloji təlimindən doğur. Bu araşdırmadan aydın şəkildə məlum olur ki, Şəbüstərinin insan və onun varlıq aləmi ilə münasibəti və

⁶²ص 64حق اليقين شيخ محمود شبستري، دکتر جواد نور بخش،

⁶³Кныш А.Д. УчениеИбнАраби в позднеймусульманской традиции.

«Суфизм в контексте мусульманской культуры». М. «Наука». 1989.с.14

⁶⁴ص 329مفاتيح الاعجاز في شرح گلشن راز، شمس الدين محمد لاهيجي.

⁶⁵شرح مقدمه قيصري در فصولالحكم، ترجمه سيدجلال الدين اشثيانى، دفتر تبليغات اسلامي،

تهران-ايران، 1365.ص 49

burada tutduğu mövqe barəsindəki fikirləri İbn Ərəbi məktəbinin təsiri ilə formalaşmışdır.

3. Nübüvvət və vilayət.

Vilayət nübüvvətin batini cəhəti, nübüvvət isə vilayətin zahiri cəhəti ilə bağlı izah olunur. Nübüvvət bir növ vilayət və risalət arasında vasitə və bərzəx sayılır. Vilayət nübüvvət və risaləti əhatə edirsə, nübüvvət risalət və xüsusi vilayəti əhatə edir; hər bir rəsul həm də nəbidir və hər bir nəbi vəlidir, ancaq hər vəlinin nəbi və həmçinin hər nəbinin rəsul olması zəriri deyil.

Beləliklə, Şəbüstərinin nübüvvət və vilayətin məqam və missiyası barədə təsəvvürü İbn Ərəbinin düşüncə modeli və terminologiyası üzərində qurulmuşdur.

Üçüncü fəsil: “Gülşəni-raz” əsərində dini-fəlsəfi baxışları əks etdirən kateqoriya və terminoloji aparatın təsnifatı” adlanır.

İrfan daha çox ezoterik idrak metodu kimi diqqəti cəlb edir və burada dini baxışların qnoseoloji və fəlsəfi aspektləri önə çəkilir. Eyni zamanda ariflərin dünyagörüşünü araşdırarkən onu Qur'an və islam maarifindən kənar düşünmək mümkün deyil.

Əmir Hüseyni Hərəvinin suallarının sayı 15, 17, 19 hətta bəzən 36 göstərilir, ancaq Lahicinin şərhindən bəlli olur ki, onlar 18-dir və biz də bunu əsas götürürük: təfəkkür, sülukun (yolunun) şərti, “mən” və “özündə səfər”, müsafir (salik) və kamil insan, vəhdət və arif, mərifət, Ənəl-həq, vasil və süluk, mümkün və vacib, qürb və бүд, bəhr və sahil, küll və cüzv, qədim və hüdus, çeşm, ləb, rüx, zülf, xət, xal, şərab, şəm və şahid, бүt, zünnar və tərsa.

Şəbüstərinin dini-mistik və fəlsəfi baxışlarını şərtləndirən, onların mahiyyətini açıqlamağa kömək edən münasib kateqoriyalar və terminoloji aparat vardır və həmin aparatın mövzu üzrə ümumi təsnifatını vermədən müəllifin dünyagörüşü haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq mümkün deyildir. Apardığımız araşdırma və ümumiləşdirmənin mənzərəsini belə bir şəkildə sistemləşdirməyə çalışmışıq.

Bu fəslin **birinci yarımfəslində** **“Ümumi dini və təsəvvüfi anlayışlar”** təsnif edilir:

1.a. Dini anlayışlar

Axirət, İblis, Həqiqi və məcazi islam, Peyğəmbərlər, Əməllərin təcəssümü, Təklif, Tənasüx, Cəbr və ixtiyar, Məhz xeyir, Ədalət, Qur'an, Mötəzilə, Nübüvvət, Nəbinin nuru.

Bunlarla yanaşı, **hidayət və zülmət** (114,b.818), **himmət və hərəkət** (114,b.178) məfhumları da müəllifin dini-fəlsəfi baxışlarının izahında mühüm yrt tutur.

1.b. Dini-təsəvvüfi baxışlarla əlaqədar Şəbüstərinin işlətdiyi əsas məfhumları belə quruplaşdırmaq olar:

1.İlahi adlar və sifətlər;

Şəbüstərinin dünyagörüşünün incəliklərini başa düşmək üçün bu məsələ xüsusi maraq doğurur. İlahi adlar və sifətlərin zahiri aləmdə iki növ təcəllisi vardır: bəzən camal sifətlərin təcəllisi baş verir ki, bu da Haqqın lütf və rəhmət sifətidir, üz həmin sifətin rəmzidir. Bəzən də Haqqın calal və əzəmət sifəti qəhr şəklinə təcəlli edir ki, qara saç onun rəmzidir. Bu iki təzadlı sifət zahiri aləmdə müşahidə edilir.

2. İnsani sifətlərin səciyyəsi;

3. Müəyyənlik (təəyyün) və Mən;

4. Seyr və süluk (114,b.395-396):

- a. Bədənin qüsl və s. ilə paklanması;
- b. Şeytana və həvəsə aldanmamaq;
- c. Həsəd, qəzəb və şəhvəti bir kənara qoymaq;
- d. Ürəyi və batini Allahdan qeyri fikirlərdən təmizləmək.

5. Qürb və büd;

6. Şəriət, təriqət, həqiqət (114,b.355): Təsəvvüfdə seyr və süluk mərhələləri üç əsas qismə ayrılır: şəriət – dini göstərişlərin zahiri cəhətlərindən ibarətdir; təriqət batini süluk yolu və nəfsi paklıq üsuludur, bununla şəriətin zahirinə məna və can verilir; həqiqət isə Allahın substansiyası, seyr və sülukun son nöqtəsidir.

7. Şühud;

8. Arif və məruf;

9. Fəqr;

10. Kamil insan;

11.Mürid və murad;

12. Nəfs və Mötədil nəfs;

Şəbüstəriyə görə natiqə ruh camal sifətdən doğur və bu səbəbdən ünsürlər arasında uzlaşma yaradır. Nizami Gəncəvidə də nəfs ikili xarakterə malikdir⁶⁶.

1.c. Rəmzi mənə daşıyan məfhurlar:

Söz və mənə: Müəllifə görə dərya bir qaba sığmadığı kimi, mənalar da geniş və dərin olduğundan sözə sığışmır.

- 1. Tərsabeçə;**
- 2. Göz və dodaq;**
- 3. Xal;**
- 4. Üz və xətt;**
- 5. Zülf;**
- 6. Şərab və Pak şərab;**
- 7. Şərab, şəm və şahid**

Fəslin ikinci yarımfaslində “Ontologiya və vəhdəti-vücudla bağlı terminoloji aparat təsnif edilir:

- 1. Ayat;**
- 2. Qədim və hüdus;**
- 3. Yaradılışın hikməti;**
- 4. Vücud və Ədəm;**
- 5. Vücudun mərifəti;**
- 6. Vacib və Mümkün;**
- 7. Hülul və ittihad;**
- 8. Allah və kosmos;**
- 9. İnsan;**
- 10. İnsan və cahan;**
- 11. İnsan və Allah;**
- 12. Ədəd və mədud;**

13. Təşbih və tənzihi (114,b.104): Təşbih ilahiyyat və kəlamda Allahın bir şeylə müqayisəsidir. Tənzihi isə ayırd etmək, uzaq bilməkdir, yəni şeylərin substansiya və sifətləri Haqqın substansiya və sifətlərindən ayrılır. Şəbüstəriyə görə, Allahı cisimlərə bənzədənlər antropomorfistlərdir və onlar kordurlar; Allahın sifətlərini şeylərdən ayrı bilənlər tənzihiyə əsaslanırlar; onlar bir gözlü şəxs kimi çöl tərəfi görür və içərini görmürlər.

مخزن الاسرار. نظامی گنجوی. حواشی و تصحیح و شرح: وحید دستگردی. تهران: 1313، ص34

14. Vəhdət və kəsərət (114,b.135-136): Vəhdət adətən kəsərət müqabilində işlənir və onun mənası həmin qarşılaşmada aşkar olur. Şəbüstəriyə görə mütləq varlıq qanla dolu dəryaya bənzəyir, ondan minlərlə dəlisov və qorxunc dalğalar qalxır. Yəni vəhdət elə bir dəryadır ki, oradan kəsərət aləminə xas minlərlə varlıq nümunələri təzahür edir.

15. Vəhdəti-vücut.

Sonuncu konsepsiya Şəbüstərinin dünyagörüşünün nəzəri əsasıdır. Bu məfhum təbiətşünaslar tərəfindən fərqli şəkildə izah olunur və onlar vəhdətin əsasını maddədə görürlər. Ancaq təsəvvüfdə vəhdəti-vücut başqa tərzdə şərh edilir. Şəbüstəriyə görə, aynanı öz qarşına qoy, orada başqa bir şəxsə bax, bir daha düşün ki, həmin əks nədən ibarətdir? O, nə sənsən, nə də orada görünən başqa bir şeydir. Bəs bu əks nədir? Haqqdan başqa heç bir varlıq yoxdur. Allah birdir, ədəm aynasında təcəlli edərkən sonsuz kəsərət şəklində təzahür edir. Kəsərət aləmində mövcud olan şeylər qeyri-realdır, mütləq deyildir, çünki onlar dəyişə bilir və məhv olur. Aynada olan əks də müvəqqətidir, qarşısından çəkiləndə yox olur.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslində siə fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalar təsnif edilir:

1. İmkan;

2. Bürhan (105,b.76). Bürhan bir şeyin məntiqi dəlil əsasında isbat edilməsi və yəqinlik deməkdir. Şəbüstəri məntiq elminin terminlərindən – təsəvvür, təsdiq, prepozisiya, postpozisiya istifadə etməklə ilahi qanunları əsaslandırmaq istəyir. Təsəvvür və təsdiq təfəkkürün şərtləridir, təfəkkür isə onların köməyi ilə istənilən nəticəyə yetişməyə kömək edir. Əgər dəlil və ilahi yardım təfəkkürlə bir olarsa salik mərifətə yetişər və Haqqı tanıyar.

3. Təfəkkür;

4. Cüzv və küll;

5. Cövher və ərəz;

6. Filosof təsəvvüf və irfanda peripatetik fəlsəfə yolunu seçən alimə deyilir və o, adətən sırf ağıla əsaslanır və metafizikanı inkar edir. Şeyx Mahmuda görə Allah yardım etməsə kimsə məntiq və fəlsəfi dəlil yolu ilə həqiqətə yetişməz və sonda heyrət içində qalar.

7. Həyula və surət. Bunlarla yanaşı, müəllif aşağıdakı fəlsəfi və məntiqi məfhum və kateqoriyalara aydınlıq gətirir: **bəsit və mürəkkəb** (114,b.610-611, **təsəvvür və təsdiq** (114,b.77), **xatırlama** (114,b.74-75), **ibrət** (114,b.76), **hərəkət** (114,b.95-96), **cövhərə xas(substantiv) hərəkət** (114,b.642-643), **zidd** (114,b.91), **qabiliyyət** (114,b.426), **mahiyyət** (114,b.481).

Şəbüstərinin düşüncə sistemində **Elm və onun növləri** xüsusi yer tutur. Müəllifə görə vücut – yəni varlıq dərəcəsi, Allahın feyzi onun üzərində olan buxar, yağmur isə ilahi adlardır ki, bunlar Haqqdan gəlir. Ağıl varlıq dərəcəsinə üzür və burada yüz min gövhər xəzinə kimi gizlənmişdir. Ürək elm və müşahidə üçün bir mücriyə bənzəyir, səslər və hərflər sədəf kimi mənə gövhərini özündə toplamışdır. İnsanın nəfəsi dalğa kimi onları hərəkətə gətirir, sözlər şimşək kimi parlayıb axır, səsləri və sözləri dinləyicinin qulağına çatdırır. Ey nisan bu sözlərdə olan məğzi götür, qabığı isə tulla. Elm iki növdür: bədən və din elmi, bunlar eyni şey deyildir. Bir də təsəvvüfdə iki elmdən söhbət gedir: qal və hal elmi. Hal elmi insan qarşısında böyük mənəvi vəzifələr qoyur, qal elmi ilə bədən və cismə aiddir. Müəllif sonda belə qənaətə gəlir ki, bizi dünyaya bağlayan və ona tərəf sövq edən elm əsl elm deyildir, dünya elmi dünyaya məxsusdur. Onun surəti vardır, mənası yoxdur. Ancaq din elmi adətən ürəklərə yol açır, onun pak fitrəti vardır.

Dissertasiyanın sonunda **ümumiləşdirici nəticələr** verilir:

1. Şeyx Mahmudun dünyagörüşündə dini baxışlar, fəlsəfi görüşlər və təsəvvüfi düşüncələr əsas yer tutur və bunlar bir-birini tamamlayır. O, daha çox “Böyük şeyx” kimi tanınan, islam metafizikasında “vəhdəti-vücut” təliminin banisi olan Mühyiddin İbn Ərəbinin fikirlərindən təsirlənmiş, onun fikirlərini şərh etmiş və zənginləşdirmişdir.

2. Onun nəzmlə yazdığı iki məsnəvisi – “Gülşəni-raz” və “Səadətnamə” və nəsrilə yazdığı üç risaləsi – “Həqqül-yəqin”, “Miratül-mühəqqiqin” və “Şahid” vardır. Müəllif daha çox 1006 beytlik “Gülşəni-raz” məsnəvisi ilə şöhrət qazanmışdır. Həcmcə az olmasına baxmayaraq bu əsərdə irəli sürülən məsələlər dini etiqad, fəlsəfə və təsəvvüf sahələrində geniş müzakirə edilən mühüm nəzəri problemləri əhatə edir. Bu məsnəvinin başqa

dillərə tərcüməsi və ona yazılan 30-dan çox şərh onun nə qədər dəyərli bir qaynaq olduğunu təsdiqləyir.

3. Şəbüstəri Qur'an və hədis elmini tam mənimsəmiş, keçmiş və öz dövrünün fəlsəfi baxışları ilə dərinlən tanışdır, yersiz və quru təəssübdən uzaq olmaqla yanaşı, hansı fırqə, qəbilə və məzhəbdən olursa olsun, haqq sözü qəbul edir.

4. Şəbüstərinin dini və fəlsəfi baxışlarının əsas cizgilərini müəyyənləşdirmək üçün islam mədəniyyətində elmlərin təsnifatı ilə tanış olmaq lazım gəlir. Burada bəşəri elmlər iki əsas dəstəyə bölünür: əqli və nəqli. Əqli elmlər daha çox kainat və onda baş verən proseslərin qanunauyğunluqlarını düşüncə və idrakın gücü ilə öyrənir. Nəqli elmlər isə əsasən vəhy ilə peyğəmbərlərə nazil olan dini təlimlərin mahiyyət və missiyasını araşdırır.

5. Şeyx Mahmudun "Gülşəni-raz" məsnəvisi əsasında onun dini və fəlsəfi görüşlərini bir neçə yöndə ümumiləşdirmək olar:

A. İnsan və onun mahiyyətinin tanınması.

B. Haqqın mərifəti.

Burada eyni zamanda iki növ süluk ayırd edilir:

* Nəzəri süluk düşüncə tərzinin təkamülü məqsədilə gerçəkləşir;

* Əməli süluk isə nəfsin tərbiyəsi üçün keçilir.

6. Şeyx Mahmudun idrak nəzəriyyəsində ən yüksək təfəkkür zirvəsi vasitəsiz dərk etmədən ibarətdir ki, buna hüzzuri elm deyilir, həmin elmin dəlilə ehtiyacı yoxdur.

10. O, ilahi sifətlər barədə tənzihi və təşbihi arasında orta bir mövqe seçir, nə sırf tənzihi, nə də sırf təşbihi məqbul saymır. Haqqın təcəllisi bütün mövcud aləmi əhatə edir. Substansiyaya gəlinə, bu Haqqın yeganəlik və əhədiyyət mərtəbəsidir.

12. "Gülşəni-raz" məsnəvisində ifadə olunan dini və fəlsəfi baxışlar müəyyən terminoloji aparat əsasında açıqlanır və tədqiqat zamanı onların mövzu üzrə təsnifatı verilmişdir

a. Dini təsəvvürlər:

b. Ontologiya və kosmoqoniya:

c. Vəhdəti-vücud:

d. Fəlsəfə və məntiq:

e. İrfan və təsəvvüf

ə. Rəmzi mənə daşıyan məfhumlar.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərində təfəkkürün tətbiqi tərifı // Bakı Dövlət Universitetinin Elmi məcmuəsi. 2011, №, s. 239-248

2. Şeyx Mahmud Şəbüstərinindini və fəlsəfi baxışları // Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. Yanvar, Fevral, 2011, s. 75-80

3. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərində təfəkkürün tətbiqi tərifı // Mədəniyyət Dünyası. Elmi-nəzəri məcmuə. ADMİU, XXI buraxılış, Bakı, 2011, s. 292-297

4. Философские и духовные взгляды Махмуда Шабустари в поэме «Гульшане-раз» («Цветник тайн») // Filologiya məsələləri. 2011, №8, s. 362-366

5. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin əsərlərində fəlsəfi fikirlər // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika elmi konfransının Materialları (Bakı, 3 iyun 2011-ci il). s. 457-464

6. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsəri – sufizmə dair dəyərli mənbə kimi // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, əməkdar elm xadimi, professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının Materialları. Bakı, 2011, s. 352-354

7. Şeyh Mahmud Şəbüstərinin “Gülşən-i raz” eserinde Muhyiddin ibn Arabinin etkisi // Türkbilim. Sosial kultürel siyasal ekonomi kteknoloji kekolojik bilgisel ve uluslararası iletisimsel araştırmalar dergisi. Yıl: 2011, sayı: 5, s. 65-72

8. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərində sufi rəmzləri // Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. Mart-Aprel, 2012, 2(28), s. 110-115

9. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə dair müfəssəl bilgiler (fars dilində) // Kitab, Tehran: “Negəreşe-ruz”, 1392 (2013), 516 s.

10. Суфийские воззрения Ш.М.Шабустари в произведении «Гульшан-и раз» // Гилея Науковий вісник. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова ВГО Українська Академія Наук. Випуск 97 (№6) Київ – 2015, ст. 332-336

Гадир Гусейнзаде

Религиозно-философские воззрения Шейх Махмуда Шабустари в произведении «Цветник тайн»

(РЕЗЮМЕ)

В диссертации проведено систематическое исследование взаимоотношении религиозно-мистических воззрений и философских взглядов азербайджанского поэта-философа Шейх Махмуда Шабустари на основе произведения «Цветник тайн».

Работа состоит из предисловия, трех глав, заключения и библиографии.

Первая глава содержит обзор общественно-культурной среды, состояния суфизма и творческого наследия Шабустари. На основе многочисленных источников создается картина о значении его основного труда «Цветник тайн»

Во **второй главе** работы освещены и определены основные линии мировоззренческой системы Шабустари. Особо выделяются и обобщаются важные моменты воздействия космологических и космогонических воззрений, а также других аспектов школы Ибн Араби на мировоззрения Шабустари.

Третья глава посвящена классификации религиозных и философских взглядов Шабустари:

- * Общие религиозные и суфийские понятия;
- * Систематизация и обобщение религиозно-философской терминологической аппаратуры.

В заключении приводятся общие выводы работы.

Gadir Huseynzade
Sheikh MakhumdShabustari's religious and filosofic looks in his
work "Flower-garden of misteries"

Summary

In dissertation is made systematic investigation of the relations of religious- mystic and filosofic looks of Azerbaijanian poet-philosof Sheikh MakhumdShabustari by his work "Flower-garden of misteries".

The work consist of preface, three chapters conclusion and bibliography.

First chapter contains survey of society-cultural life, Rank of sufism and creation of Shabustaries heritage. On the basis many springs we have a such picture about the meanings of his main work "Flower-garden of misteries"/

In second chapter there is determined main lines of Shabustaries looks at world. Espetially allotted and generalized main moments of influence of cosmological and cosmogonical lookaanda other aspects of IbnArabies school on looks of Shabustaries.

Third chapter talks about classification of religious and plylosofical looks of Shabustari.

1. General religious and Sufi notion.
2. Sistematic and generalization of religious-philosofical term apparatus.

In conclusion in shown general deductions of work.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ им. МУХАММЕДА ФИЗУЛИ

На правах рукописи

ГАДИР ЯКУБ оглы ГУСЕЙНЗАДЕ

**РУЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ШЕЙХ
МАХМУДА ШАБУСТАРИ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
«ЦВЕТНИК ТАЙН»**

7213.01– Религиоведение

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии

БАКУ – 2015